4-SHO‘BA ILMIY G‘OYALAR VA ZAMONAVIY YECHIMLAR

Nukus · 16.10.2026

Qazaqstannıń qubla aymaǵında ósiriletuǵın qazaq baktrian hám túrkmen dromedar túyelerdiń biologiyalıq-ónimdarlıq ózgeshelikleri

Razuan Ergali[1] tayanısh doktorant · **Eshmuratova Suluxan Tulegenovna**[2] a.x.i.k., docent

[1]Qazaq milliy agrar izertlew universiteti
[2]Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar institutı

sulukhaneshmuratova@gmail.com

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/1610139

Iqtibos uchun: Razuan Ergali, Eshmuratova Suluxan Tulegenovna. Qazaqstannıń qubla aymaǵında ósiriletuǵın qazaq baktrian hám túrkmen dromedar túyelerdiń biologiyalıq-ónimdarlıq ózgeshelikleri // Aralboyı aymaǵında suwdan paydalanıw nátiyjeliligi hám shorlanıwdıń awıl xojalıǵı eginleri zúráátligi hámde xalıqtıń turmıs iskerligine tásirin monitoring etiw hám qadaǵalaw ushın klimatqa shıdamlı innovaciyalıq texnologiyalardı islep shıǵıw: xalıqaralıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları. – Nókis, 2026. – B. 522–526. – DOI: 10.66073/ReFocus-Conf/1610139

Annotaciya. Maqalada Qazaqstannıń Qubla, Qubla-Shıǵıs hám Shıǵıs aymaqlarında ósiriletuǵın qazaq baktrian hám túrkmen dromedar túyeleriniń tuwılǵannan keyin 30 aylıq jasqa shekemgi tiri salmaǵınıń ósiw páti hám ósiw kórsetkishleri, soyım shıǵımı haqqında maǵlıwmatlar keltirilgen.

Tayanısh sózler: Dromedar túyeler, baktrian túyeler, jası, jınısı, ekstereri, dene ólshemleri, tiri salmaǵı, soyım salmaǵı, soyım shıǵımı.

Kirisiw

Túyeshilik – mámleketimiz sharwashılıǵınıń dástúriy tarmaqlarınan biri. Respublikadaǵı barlıq jaylaw jerlerdiń 64 % ten aslamın (116 mln. gektar) túye baǵıw arqalı eń nátiyjeli paydalanıw múmkin hám bul tarawdıń rawajlanıwına keń jol ashadı. Qazaq xalqı góshi hám súti hám awqat, hám shıpa dári, júni kiyim, ózi isenimli kólik bolǵan qásiyetli haywan-túyelerdi tórt túlik maldıń tóresi dep esaplaǵan [1,2,3].

Qazaq baktrian túyeleri – bul kishi, dene dúzilisi teń, ayaqları qısqa, kókiregi tereń haywanlar. Júdá júnles, túkli bolǵanı ushın suwıqqa shıdamlı, shólistanlıq qurǵaq dalalı qumlı aymaqta ósiriwge jaqsı beyimlesken. Keń-baytaq qazaq jeriniń hawa rayı, ot-shóplerdiń hár qıylı bolıwına baylanıslı qazaq baktrian túyesiniń násillik dúzilisi de hár qıylı.

Túrkmen dromedarlarınıń dene dúzilisi qazaq qos órkeshli túyelerine salıstırǵanda názik boladı. Túyeniń dene dúzilisiniń názikligi, onıń bas súyeginiń jeńilligine, moynınıń jinishkeligine, súyeginiń juqa hám jinishkeligine, terisiniń juqa hám sozılıwshańlıǵına, júniniń jinishkeligine qarap ajıratıladı. Taza qanlı dromedarlardıń jıynalǵan bir órkeshi boladı, ol sál artqa qaray awısıp jaylasadı hám iyin (jawırın) aymaǵın jawıp turmaydı. Jawırın aymaǵındaǵı uzın qılqa júnler taza qanlı arwanalardıń eń isenimli parıq belgisi bolıp tabıladı [4].

Izertlew metodologiyası hám usılı: izertlewge jergilikli hám sırt elli ilimpazlardıń túyeshilik tarawındaǵı jetiskenlikleri tiykar boldı. Ilimiy jumıstı orınlawdıń hár qıylı basqıshlarında ulıwma qabıl etilgen usıllar menen bir qatarda (birdeylik, baqlaw, salıstırıw hám basqalar) zamanagóy ásbap-úskenelerden paydalanǵan halda standart fiziologiyalıq, bioximiyalıq hám zootexnikalıq izertlew usılları qollanıldı. Alınǵan nátiyjeler zootexnikalıq hám biometriyalıq analiz (N.A.Ploxinskiy, 1970, E.A.Merkurieva, 1977, O.Yu.Rebrova, 2002) arqalı qayta islendi.

Nátiyjeler hám talqılawlar. Sońǵı jılları Qazaqstannıń qubla-batıs, qubla-shıǵıs aymaqlarında jergilikli qazaqtıń eki órkeshli baktrian túyeleri menen bir qatarda túrkmen bir

órkeshli dromedar túyelerin ósiriwge fermerler itibar qaratpaqta. Bir órkeshli túrkmen arwanası Qazaqstan hám Oraylıq Aziyanıń shól hám shólistanlıq aymaqlarınıń ıssı jerlerinde ózlerin jaqsı sezinse, eki órkeshli qazaq baktrian túyeleri bunday ıssı jerler menen bir qatarda qısı suwıq tegislik aymaqlarında da jetistirilip, usı túrge tán joqarı ónimdarlıqtı kórsete aladı.

Ulıwma, túyelerdiń ósiw-jetilisiw nızamlılığın biliw ilimiy jaqtan, xojalıqqa zárúrligi tárepinen júdá áhmiyetli. Sebebi, jas túyeni xojalıqqa kerekli baǵdarda qáliplestiriw, onıń jeke ósiwi hám rawajlanıw ózgesheliklerine tikkeley baylanıslı.

Izertlew jumısların Qazaqstannıń qubla aymaǵındaǵı qazaq baktrian hám túrkmen dromedar túye násilleri jıynalǵan tiykarǵı aymaqtan basladıq. Sebebi, qubla aymaqta jetistiriletuǵın túye násilleri kóp jıllardan berli qáliplesken, mámleketimizdiń qubla-shıǵıs aymaǵında bolsa bul túye násilleri sońǵı 20-30 jılda jetistirilip kelinbekte. Sonlıqtan, qazaq baktrian hám túrkmen dromedar túye násillerıniń mámleketimizdiń qubla-shıǵıs aymaǵı sharayatındaǵı ónimdarlıq-biologiyalıq ózgesheliklerin salıstırmalı túrde úyreniw oǵada zárúr hám áhmiyetli boldı.

Túrkstan wálayatı Otırar rayonı Mayaqum awıl puqaralar jıyını «Úsenov N» fermer xojalığında bir órkeshli túrkmen dromedarı hám Qoǵam awıl puqaralar jıyını «Mákembay» fermer xojalığında eki órkeshli qazaq baktrian túyeleri menen ótkerilgen izertlewlerde alınǵan nátiyjelerge muwapıq túrkmen dromedarı hám qazaq baktrian túyesi násillerıniń tuwılǵanınan 30 aylıq jasqa shekemgi áwladlarınıń tiri salmaǵı hám dene dúzilisi ólshemleri bul túyeler násillerıniń ortasha kórsetkishlerine sáykes keletuǵının kórsetedi (1-keste).

1-keste. Túye túrleriniń jınısına qarap tuwılǵannan baslap 30 ayǵa shekemgi tiri salmaǵınıń ózgeriwi (n=5)

Jası	Túrkmen dromedar túyeleri		Qazaq baktrian túyeleri	
	Urǵashı	Erkek	Urǵashı	Erkek
	$\overline{X} \pm m_x$	$\overline{X} \pm m_x$	$\overline{X} \pm m_x$	$\overline{X} \pm m_x$
1 kúnlik	35,1±0,4	38,7±0,5	33,7±0,4	37,9±0,4
6 aylıq	181,7±1,4	191,5±1,4	179,9± 1 , 5	188,7±1,3
12 aylıq	279,7±2,9	285,5±5,1	277,7±2,7	283,5±5,1
18 aylıq	325,4±3,7	341,1±5,4	324,9±3,8	342,1±5,3
24 aylıq	355,7±5,1	368,5±5,9	354,9±5,0	367,9±5,7
30 aylıq	398,0±5,1	414,7±4,7	397,7±5,0	412,9±4,8

1-kestede kórsetilgenindey, qazaq baktrian túyeleriniń botalaqları jınısına qarap urǵashısı 33,7 kg, erkegi 37,9 kg salmaqta, túrkmen dromedar túyeleriniń botalaqları sáykes túrde 35,1 kg hám 38,7 kg boladı. Túye tuqımına baylanıslı botalaqlardıń tiri salmaǵı arasındaǵı ayırmashılıq 6 hám 12 aylığında saqlanıp, 12 aylıq bir jastaǵı botalaqlardıń tiri salmaǵı túrkmen dromedar túyesi botalaqlarında jınısına qaray sáykes túrde 279,9 kg hám 285,5 kg, qazaq baktrian túyesi botalaqlarında bolsa sáykes túrde 277,7 hám 283,5 kg boladı. 30 aylıq jas túyelerdiń tiri salmaǵı arasında sezilerli ayırmashılıq baqlanbadı. Ayrıqsha itibarlı jaǵday sonda, ol qazaq baktrian túye tuqımınıń ingenleriniń tiri salmaǵı túrkmen dromedar túye tuqımınıń ingenlerinen 1,9 hám buralarınan 2,7% joqarı bolsa, 5 jasar túyelerde násil hám jınısına qaray sáykes túrde 5,3 hám 12,2% joqarı bolǵan.

Tájiriybe toparlarındaǵı qazaq baktrianı hám túrkmen dromedarı túyelerdiń tuwılǵanınan 6 aylıq jasqa shekemgi dáwirde qaysı jınısqa tiyisli ekenligine qaramastan tiri salmaǵınıń ósiw dárejesi júdá joqarı bolatuǵının kórsetti. Tuwılǵannan baslap 6 aylıq qazaq baktrianınıń urǵashı hám erkek botalaqlarınıń tiri salmaǵınıń tábiyǵıy ósiwi sáykes túrde 146,2 hám 150,8 kilogrammdı

quraǵan bolsa, túrkmen dromedar násilli botalaqlarınıń tábiyǵıy ósiwi sáykes túrde 146,6 hám 152,8 kilogrammdı quradı.

Botalaqlardıń 6 aydan 12 aylıqqa shekemgi aralıǵında ortasha kúnlik salmaq ósiwleri dáslepki 6 aylıq múddetke salıstırǵanda 64,8 procentti, on eki aydan 30 aylıq aralıǵında bolsa 35,2 % ti quradı. Demek, qazaq baktrian hám túrkmen dromedar túye tuqımları botalaqlarınıń tiykarǵı tiri salmaǵınıń ósiw procesi 6 aylıq jasqa shekemgi dáwirde eń joqarı dárejege jetedi hám bunnan keyingi dáwirde salmaq qosıw, dene formasınıń ózgeriwi, organizminiń tábiyǵıy ortalıqqa beyimlesiwi hám basqa da haywanat dúnyasına tán qásiyetler qáliplesedi.

Solay etip, qazaq baktrian túye tuqımı jergilikli hawa rayına, tábiyǵıy jaylawǵa qáliplesken násil sıpatında organizmine kerekli azıqlıq zatlardı alıp, óziniń ósiw qábiletinen nátiyjeli paydalana alatuǵının kórsetti.

Tájiriybede alınǵan maǵlıwmatlarǵa muwapıq 5 jastan joqarı sawın ingenlerdiń tiri salmaǵı menen dene forması ólshemleriniń túye násillerine baylanıslı ayırmashılıq ózgeshelikleri úyrenildi (2-keste).

Alınǵan maǵlıwmatlarǵa muwapıq, bes hám onnan joqarı jastaǵı qazaq baktrian túye tuqımınıń hám túrkmen dromedar túye tuqımınıń sawın ingenleriniń ortasha tiri salmaǵı sáykes túrde 514,0±5,7 kg, awısıwı 2,67%; 504,0±5,3 kg, awısıwı 2,77% ti quraydı.

Túrkmen dromedar túye tuqımınıń sawın ingenleriniń qazaq baktrian túye tuqımınıń ingenlerine salıstırǵanda tóbesiniń biyikligi boyınsha 3 sm, denesiniń uzınlıǵı boyınsha 5 sm, kókirek oramı boyınsha 9 sm ayırmashılıq bolǵan, al jambas oramı boyınsha ayırmashılıq anıqlanbaǵan.

2-keste. Bes hám onnan joqarı jastaǵı sawın túyelerdiń tiri salmaǵı menen dene ólshemleri (n=10)

Kórsetkishleri	Túrkmen dromedar túyeleri		Qazaq baktrian túyeleri	
	$\overline{X} \pm m_x$	C_v%	$\overline{X} \pm m_x$	C_v%
Tiri salmaǵı, kg	514,0±5,7	2,67	504,0±5,3	2,77
Jawırın biyikligi	181,0±0,9	2,48	178,0±0,8	2,37
Dene uzınlıǵı, sm	157,0±0,4	3,11	152,0±0,3	3,17
Kókirek aylanası	217,0±0,5	1,87	208,0±0,5	1,93
Tuyaq aylanası	21,1±0,1	1,71	21,2±0,1	1,77

Túyeshilikte túyelerdiń tuwılǵannan baslap 30 aylıq aralıǵında dene forması ólshemleriniń ózgeriw dinamikasın úyreniw oǵada áhmiyetli, sebebi túyelerdiń dene dúzilisi tiykarınan usı dáwirden baslap qáliplesedi (2-keste).

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/1610139



1-súwret. Túrkstan wálayatı, Otırar rayonı, Mayaqum elatı «Úsenov N» jeke xojalıǵı, túrkmen arwana túyelerin qoraǵa alıp kelgendegi kórinisi

3-keste. Urǵashı túyelerdiń tuwılǵan waqtınan 30 aylıǵına shekemgi dene ólshemleriniń ózgeriwi (n=5)

Jası	Jawırın biyikligi		Denenıń qıya uzınlıǵı		Kókirek aylanası		Tuyaq aylanası	
	$\overline{X} \pm m_x$	C_v%	$\overline{X} \pm m_x$	C_v%	$\overline{X} \pm m_x$	C_v%	$\overline{X} \pm m_x$	C_v%
Túrkmen dromedar túyeleriniń dene ólshemleri								
1 kúnlik	107,1±1,1	2,8	58,9±0,5	2,2	81,9±2,2	6,4	11,1±0,3	5,9
6 aylıq	139,9±2,7	4,3	88,5±1,9	4,3	131,1±3,2	5,7	12,1±0,2	4,7
12 aylıq	151,7±2,2	4,3	116,9±2,9	5,6	180,1±2,9	3,9	14,9±0,2	4,5
18 aylıq	159,2±3,9	4,4	121,7±2,8	5,5	184,4±3,1	3,8	16,4±0,3	4,7
24 aylıq	169,1±3,2	4,4	133,4±3,0	5,4	184,9±3,1	3,8	17,5±0,4	5,0
30 aylıq	173,3±2,2	2,9	136,1±2,5	5,1	191,9±3,2	3,6	18,4±0,3	3,7
Qazaq baktrian túyeleriniń dene ólshemleri								
1 kúnlik	105,9± 1 , 4	2,7	88,1±0,6	2,7	81,5±0,6	4,7	12,7±0,1	3,8
6 aylıq	136,1±1,6	2,7	87,4±1,8	2,9	128,7±2,8	4,4	13,4±0,2	3,9
12 aylıq	149,8±2,4	3,1	114,9±2,8	5,3	179,1±2,9	3,8	16,2±0,3	3,7
18 aylıq	157,7±3,2	3,1	119,5±2,8	5,3	180,1±2,9	3,8	17,7±0,3	4,1
24 aylıq	168,9±3,2	4,1	131,9±3,5	5,7	182,9±3,7	4,5	18,2±0,3	4,3
30 aylıq	170,9±3,3	3,7	133,9±3,5	5,1	187,9±3,3	4,9	19,5±0,3	3,9

Túyeshilikte bul túrdegi haywanlardıń tiykarǵı ónimi sút bolǵanı ushın túrkmen dromedar túye tuqımınıń hám qazaq baktrian túye tuqımınıń urǵashı túyeleriniń dene pishini ólshemleri salıstırmalı túrde úyrenildi. Bir kúnlik botalaqlardıń jawırın biyikligi ayırmashılıǵı túye tuqımları boyınsha sáykes túrde 1,2 sm, denesiniń qıya uzınlıǵı – 0,4, kókirek aylanası – 0,4, 6 aylıq botalaqlarda sáykes túrde 3,8; 1,1; 2,4 sm, 12 ayda tiyislisinshe- 1,9; 2,0; 1,0 sm, 18 aylıq botalaqlarda sáykes túrde 1,5; 2,2; 4,3 sm, 24 ayda 2,0; 1,5; 2,0; 30 ayda 2,4; 2,2; 4,0 sm boldı.

Izertlew nátiyjelerine bola, qazaq baktrian túye tuqımınıń tuyaq aylanası túrkmen dromedar túyelerine qaraǵanda juwanıraq bolıp, tuwılǵanda ayırmashılıq sáykes túrde 1,6; altı ayda 1,3; on eki ayda 1,3; on segiz ayda 1,3; jigirma tórt ayda 0,7; otız ayda 1,1 sm bolǵan.

Alınǵan maǵlıwmatlarǵa bola, qazaq baktrian túye tuqımınıń hám túrkmen dromedar túye tuqımınıń tiykarǵı dene forması ólshemleri tiykarınan usı násillerge sáykes ortasha kórsetkishler átirapında bolıp, sezilerli ayırmashılıq anıqlanbadı.

Azıqlıq qásiyeti hám dámine qaray túye góshi sıyır góshinen kem emes, ol dietalıq ónim esaplanadı, sebebi quramında maydıń ishki qatlamları joq. Túye góshi quramında fosfor, kaliy, temir, B_1, B_2, B_9, PP, C, E hám A vitaminlerine bay.

3-kestede qazaq baktrian túye tuqımınıń hám túrkmen dromedar túye tuqımınıń erkek túyeleriniń soyım shıǵımlarınıń ortasha kórsetkishleri keltirilgen bolıp, onda xojalıqtıń bir qıylı kútim sharayatında baǵılǵan túyelerdiń násillik ózgesheliklerine baylanıslı soyıwdan aldıngı tiri salmaǵı, soyıwdan keyingi salmaǵı hám soyım shıǵımı kórsetilgen.

4-keste. Túyelerdiń ortasha soyım shıǵımı (n=3)

Túye túrleri	Erkek túyelerdiń jası	Soyıwdan aldıngı tiri salmaǵı, kg	Soyım salmaǵı, kg	Soyım shıǵımı, %
Qazaq baktrian násili	2 jas	433,3±2,13	232,7±2,39	53,6±0,37
	3 jas	525,4±2,16	283,7±1,96	53,9±0,29
Túrkmen dromedar násili	2 jas	480,3±2,45	264,1±1,53	55,1±0,32
	3 jas	576,7±2,94	312,5±1,46	54,2±0,22

Eki jastan úsh jas aralıǵında erkek qazaq baktrian túyeleri 92,1 kg salmaq qosıp, soyım salmaǵı ayırmashılıǵı 51,0 kg, soyım shıǵımı 53,6-53,9 % ti quradı. Túrkmen dromedar násilli erkek túyeleri bolsa usı aralıqta 96,4 kg salmaq qosıp, soyım salmaǵı ayırmashılıǵı 48,4 kg, soyım shıǵımı 54,2-55,1% ti quraǵan. Qazaq baktrian túye porodası hám túrkmen dromedar túye porodası erkek túyeleriniń soyım aldındaǵı tiri salmaǵı boyınsha 2 jasta 47,0 kg, 3 jasta 51,3 kg ayırmashılıq bolǵan bolsa da, soyım shıǵımlarınıń ortasha kórsetkishleri boyınsha sezilerli ayırmashılıqlar anıqlanbadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Омбаев А.М. От опыта предков до современных технологий. Доклады ТСХА. Сборник статей. Вып.291. часть V/М7. Изд. РГАУ-МСХА. 2019. 383-386 с.
2. Баймуканов Д.А., Омбаев А.М., Баймуканов А. Теоретическое обоснование и практические результаты повышения продуктивности гибридных верблюдов F4 казахстанской популяции. Международной научно-практической конференции. г. Ставрополь, 11-12 декабрь 2018, С.29-34.
3. Баймуканов Д.А., Омбаев А.М., Баймуканов А., Юлдашбаев Ю.А., Демин В.А. Хозяйственно-полезные признаки внутрипородного типа верблюдов казахского бактриана. Научно-теоретический журнал РосГАУ университета МСХА им. Тимирязева. Москва. 2019. С.72-87.
4. Iñiguez, L., Mueller, J. P., Ombayev, A., Aryngaziyev, S., Ajibekov, A., Yusupov, S., Ibragimov, A., & Suleimenov, M., & El-Dine Hilali, M. (2014). Characterization of camel fibers in regions of Kazakhstan and Uzbekistan.

Small Ruminant Research, 117(1), 58–65. https://doi.org/10.1016/j.smallrumres.2013.11.018